

האמנם אחד היה ישעיהו?

אביה הכהן

שאלת אחדות ספר ישעיהו נידונה וחזרה ונידונה, ובדברינו הבאים אני רוצה לחזור ולדון בה גם כלומד של ספר ישעיהו אך בעיקר כמאמין. שאלת ההתייחסות בחינוך היא לדידי משנית והיא נגזרת מן העמדה האמונית והלימודית.

שאלת אחדות ישעיהו נידונה רבות בעולם המחקר והיא נידונה גם בבתי מדרשות על ידי אנשי אמנה, שרובם שללו את האפשרות שיותר מכותב אחד כתב את ספר ישעיהו. בשנים האחרונות נכתב מעט בסוגיה זו ודומה שיותר משהיא נידונה בבתי מדרשות הרי שהיא הושקה. כך לדוגמה בין כמאתיים מאמרים בתנ"ך שפורסמו בשלושים החוברות של כתב העת 'מגדים', רק כשלושה מאמרים נגעו בשאלת ישעיהו השני, וכל הכותבים נקטו בגישה ש'אחד היה ישעיהו'. הרב יעקב מדן בעקבות חיים חפץ טוען שלא שני ישעיהו היו אלא שני כורש, האחד בימי ישעיהו בן אמוץ עליו נכתב בספר ישעיהו והשני בראשית ימי הבית השני.¹ רבקה רכיב מסבירה את השינויים שבתוך ספר ישעיהו בהתאם לשינויים שהיו בימיו של ישעיהו בן אמוץ. הנחת היסוד שלה היא — 'את הפתרון שהוצע (על ידי מבקרים. א. ה.) איננו יכולים לקבל. אנו אמונים על דברי רבותינו במסכת בבא בתרא (יד-טו) ... על דבר מחבר ספר ישעיהו,² וגם נאווה גוטמן מסבירה את המבנה הכולל של הספר כספר אחד.³ בתוך עמי אנכי יושב ומכיר אני רבים מחשובי הכותבים ויודע אני שרובא דרובא סוברים שלפחות שניים היו ישעיהו. דרכו של כתב עת שלאחר מאמר באות תגובות אלו ואחרות. והנה, איש לא העיר ואיש לא כתב שאולי ניתן לחשוב אחרת. דממה זו, בין שהיא שתיקת סופרים או שהיא מלאכת עורכים, היא ביטוי לתרבות של השתקה ופחד. דיון מפתיע בכנותו בא בהקדמת עמוס חכם לפירושו לספר ישעיהו בסדרת דעת מקרא. בעקבות חוקרים מסיק עמוס חכם שהנבואות מפרק מ' ואילך נכתבו על ידי ישעיהו ולאחר מכן נגזרו עד ימי הבית השני ואז פורסמו. ועדיין הלב מפקפק — האם רק שיקול ענייני גרם לעמוס חכם

1 הר' יעקב מדן, 'מבוא למאמרו של חיים חפץ' מגדים יד (סיון תשנ"א), עמ' 49-77.

2 ר' רכיב, 'שאלת התייחסותנו לביקורת המקרא', מגדים ד (תשרי תשמ"ח), עמ' 84-88.

3 ג' גוטמן, 'עיונים במבנה ספר ישעיהו', מגדים ה (ניסן תשמ"ח), עמ' 79-90.

ללכת בדרך זו, או שמא זוהי דרך של פשרה בין עולם המחקר ומסורת ישראל המקובלת בלבד.

מאמרים רבים אמנם לא נכתבו בשנים האחרונות, אולם דיבורים רבים נשמעים כתורה שבעל פה ובמאמרי אתיחוס אל טענות הנשמעות בחללם של בתי מדרשות. אין בכונתו בדברי הבאים לסכם את תולדות הדיון אלא להתייחס לטענות ולהציע דרך בהבנת הסוגיה.

טענה אחת: יש אומרים – אנשי המדע משערים השערות ובונים בניינים פורחים באוויר ובשם המדע הם אומרים 'כזה ראה וקדש'.

דעה רווחת בציבור הדתי שאנשי המדע בגאווה מחשיבים כמדע תחומים וסכרות שאינם אלא בניינים הפורחים באוויר. בדברינו הבאים נחזור על מקצת מן הטענות בדבר חלוקת ספר ישעיהו לכמה נביאים וננסה לבחון האמנם זוהי 'אמונת המדע' בלבד.

1. המציאות ההיסטורית המשתקפת בפרקים מ'–ס"ו היא של ראשית ימי הבית השני.

א. הראיה שעמדה בבסיס חלוקת הספר היא הזכרת כורש מלך פרס בראשית ימי הבית השני בשמו (מ"ד, כח; מ"ה, א). הרב מרן טען בעקבות חיים חפץ שאחד היה ישעיהו ושניים היו כורש – האחד בימי חזקיהו והשני בראשית ימי הבית השני. אני חייב לומר שהצעה זו מזוהה מאוד בעיניי. כורש הוא דמות ידועה מראשית ימי הבית השני שבימיה נבנה המקדש. גם על כורש שבישעיהו נאמר שהוא יבנה את המקדש – 'האמר לכוורש רעי וכל חפצי ישלם ולאמר לירושלם תבנה והיכל תוּסַד' (מ"ד, כח). ההמצאה של כורש נוסף דומה לדיון בתוספות, שעל מנת לתרץ סתירה בין סוגיות, משנה את המציאות החקלאית. על שאלת האמונה בנבואה והזכרת כורש כמאתיים שנה לפני זמנו, ראה בהמשך דברינו.

ב. חורבן המקדש נזכר בצורה ברורה כאירוע שכבר אירע –

ערי קדשך היו מדבר
ציון מדבר היתה
ירושלים שממה.

בית קדשנו ותפארתנו אשר הללך אבתינו היה לשרפת אש.. (ס"ד, ט–י).

ג. גלות בכל היא עובדה ידועה והנביא קורא לגולים לצאת מבבל – 'צאו מבבל ברחו מכשדים.. (מ"ח, כ).

2. מבנה הספר – מקום הפרקים ל"ו–ל"ט בספר ישעיהו ושאלת ישעיהו השני.

כידוע מערכת הסיפורים על חזקיהו חוזרת בספר מלכים (מל"ב י"ח–כ') ובספר ישעיהו (ל"ו–ל"ט), תופעה כעין זו מצאנו גם בספר ירמיהו. בסוף פרק נא בספר ירמיהו באו המילים – 'עד הנה דברי ירמיהו, ולאחר מכן בא פרק נ"ב שאינו אלא פרק כ"ה מספר מלכים ב. יש להניח שההסבר לכך מצוי ביוקר המגילות והספרים בימים קדומים. באותם

ימים מי שזכה והשיג דרך משל את מגילת ספר ירמיהו, ספק אם היו בידו האמצעים להשיג גם את מגילת ספר מלכים. על מנת להקל על הקורא הובא בסוף ספר ירמיהו נספח היסטורי של פרק מספר מלכים. זהו כנראה ההסבר גם לכפילות של הפרקים על חזקיהו בספרי מלכים ובספרי ישעיהו. ספר ישעיהו הקדום הסתיים בפרק ל"ה. ולאחר הסיומת הביאו העורכים נספח היסטורי מספר מלכים על התקופה.

אם נדון רק בפרקים א'–ל"ה כפרקי ספר ישעיהו הקדום נגלה שמבנה הספר מאוד דומה למבנה ספר יחזקאל:

ספר ישעיהו	ספר יחזקאל
א'–י"ב: נבואות תוכחה.	א'–כ"ד: נבואות חורבן.
י"ג–כ"ה: נבואות לגויים.	כ"ה–ל"ב: נבואות לגויים.
כ"ו–ל"ה: נבואות גאולה.	ל"ג–מ"ח: נבואות גאולה.

בספר יחזקאל המבנה מושלם כמעט בכל פרטיו ואילו בספר ישעיהו המבנה לוקה בחסר. בחלק א בספר ישעיהו באו נבואות גאולה רבות ובחלק אחרון באו נבואות תוכחה. בכל אופן אי אפשר להתעלם מן הדמיון במבנה, ובמיוחד במיקום של הנבואות לגויים בלב הספר. פרקי הנחמה (מ'–ס"ו) בספר ישעיהו הם יותרת שבאה לאחר סיום הספר וברור שמיקומם זה אומר דרשני. תשובת אנשי המחקר היא שחטיבה זו היא חטיבה שנוספה אחר גיבושו של ספר ישעיהו.⁴

3. תוכן ולשוון חטיבת הפרקים מ'–ס"ו

לחטיבת הנבואות מ'–ס"ו מילון ייחודי ורעיונות ייחודיים שאין להם הד בשאר חלקי הספר. להלן נעמוד על מקצת שבמקצת מן הקווים הייחודיים של חטיבה זו.

א. 'בריאה' ולשונות בריאה –

הנושא של בריאת העולם הוא אבן יסוד בנבואות הנחמה ואינו מופיע אף פעם בחלק הראשון של הספר, ובמיוחד לא בפרקי הגאולה שבאים בחלקו הראשון של הספר. הלשונות ברא + יצר + נטה שחוזרים בהקשר לבריאת העולם בפרקים מ'–ס"ו, אינם באים בחלקו הראשון של הספר:

ברא — מ', כו, כח; מ"ב, ה; מ"ה, ז, ח, יב, יח; ס"ה, יז.

יצר — מ"ג, ז, י; מ"ה, ז, יב, יח.

נטה — מ', כב; מ"ד, כד; מ"ה, יב; נ"א, יג.

ב. עבד ה' –

נושא 'עבד ה'' הוא מרכזי בחטיבת הנבואות מ'–ס"ו ואינו בא כצורתו, ולו פעם אחת,

4 לספר ירמיהו שתי מהדורות שהגיעו לדינו – נוסח המסורה ותרגום השבעים. בתה"ש מיקום נבואות הגויים הוא לאחר כ"ה, יג ומבנה הספר בתה"ש דומה מאוד למבנה ספר ישעיהו וספר יחזקאל.

בחלקו הראשון של הספר. המילה 'עבדי' כמושג לא באה אף פעם בחלק הראשון של הספר [ראה כ', ג; כ"ב, כ] אולם חזרת בחטיבה מ'-ס"ו — מ"א, ח, ט; מ"ב, א, יט; מ"ג, י; מ"ד, א, ב, כא; מ"ה, ד; מ"ט, ג; נ"ב, יג; נ"ג, יא.⁵

ג. 'הראשונות הנה באו' —

אחד הנושאים החוזרים בחטיבה מ'-ס"ו ואינו בא בחלק הראשון של הספר הוא קיום הנבואות הראשונות. ראה — מ"א, כב; מ"ב, ט; מ"ג, ט, יח; מ"ו, ט; מ"ח, ג וראה עוד ס"ה, טז, יז].

רחל מרגליות הלכה בעקבות החוקר אהרון קמינקא⁶ ובספרה 'אחד היה ישעיהו'⁷ הראתה רשימה של לשונות המופיעים בשני חלקי ספר ישעיהו שאינם באים עוד במקרא. ממצאים אילו מוכיחים לדעתה שאחד היה ישעיהו. השאלה היא מה פשרם של ממצאים אלו, ואפשר שלממצאים משמעות שונה מן המשמעות שמרגליות ייחסה להן. נראה ששיתופי הלשון בין כל חלקי ספר ישעיהו מוכיחים שהנביא הושפע בלשונו וברעיונותיו מישעיהו, וזוהי אולי הסיבה לכך שהקובץ נסמך אל נבואות 'רבו' ישעיהו בן אמוץ שחי שכמאה ושבעים שנה לפניו. כך גם בימינו מי שיבחן את ספרי הרב טאו בודאי יוכל לזהות בקלות את הדי לשונו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, האם מכאן ראייה שאחד היה הרב קוק?!

שילוב כל הטענות — המציאות ההיסטורית, הלשון ומבנה הספר — מוכיח שיש להניח שספר ישעיהו הוא מיקבץ של שתי חטיבות נבואיות. האחד של ישעיהו בן אמוץ והשני מימי ראשית הבית השני. כמובן שערי פקפוק לא ננעלו, אולם נרמה לי שסברה זו ששניים (לפחות) היו ישעיהו היא מן הסברות החזקות והיפות שמחקר המקרא העלה, ואני איני מוצא טעם לפקפק בה.

טענה שנייה: יש אומרים — למאמין בנבואה אין כל קושי בהזכרת שמו של כורש!

מוקד הריכוז בין אנשי הביקורת לאנשי אמונה בשאלת ישעיהו השני היא האמונה בנבואה. אלו טוענים — וכי כיצד יכול לנבא ישעיהו על כורש שחי כמאה ושבעים שנה לאחריו, ואלו טוענים — והרי זהו כוחה של נבואה לצפות את אשר יקרה בימים רחוקים? בדרך זו הציג את הבעיה חוקר המקרא הדגול שד"ל, ומכאן שאין ספק שיהודי מאמין אינו יכול לקבל את עמדת הביקורת השוללת את הנבואה וכוחה.

ברחילו אני רוצה להציג את השאלה בצורה שונה. השאלה אינה אמונה בנבואה, אלא מהי משמעותה של הנבואה על כורש בימי ישעיהו וחזקיהו, בשעה שאיש מן השומעים לא הבין את הנבואה על האיש שעדיין אינו קיים; ומה משמעות הקריאה — 'צאו מבבל ברחו מכשדים' בדור שעדיין לא גלו לבבל, ובכל באותה עת היא עדיין ממלכה קטנה ורחוקה?

5 נחלקו ראשונים מיהו העבד — האם הוא אדם או עם ישראל. מסתבר שאלו דברי אלהים חיים והרי אלו מעגלים משיקים — העם והעבד. והעבד אינו אלא מיצוי של מהותו ויעודו של עם ישראל.

6 א' קמינקא, מחקרים במקרא ותלמוד ובספרות הרבנית, תל אביב תרצ"ח.

7 ר' מרגליות, אחד היה ישעיהו, ירושלים תשי"ד.

בלשון אחר, השאלה היא מהי משמעותה של נבואה שאינה מובנת לקהל השומעים? דומה שאנו נוטים לחפש פלאות וניצנוצי כוכבים, אולם האם רוח הקודש גלויה יותר בגילוי עתידות, מאשר בנבואות ישעיהו על הקורבנות בה הוא מטיח דברים קשים בשומעיו — "למה לי רוב זבחיכם יאמר ה' כי תבואו לראות פני מי ביקש זאת מידכם רמוס חצירי"?! סוף דבר, קשה לקבל שישעיהו אמר את הפרקים מ'-ס"ו, לא משום שאיננו מאמינים בנבואה, אלא להפך. מכיוון שאנו מאמינים במשמעותה ובכוחה של הנבואה, קשה לקבל שישעיהו ניבא נבואה שאינה מובנת לדורו ואינה נצרכת לדורו!

טענה שלישית: יש אומרים — ייתכן שיש שני ישעיהו, אולם מאי נפקא מינה, והרי אלו ואלו דברי אלהים חיים, ומה משנה אימתי נאמרו הדברים?

טענה זו זרה ומוזרה. דורות של פרשנים ומאות אלפי מאמרים מנסים להבין את פשרן של הנבואות ואימתי הן נאמרו, ולפתע כשישנה בעיה כלשהי, נתחיל לטעון שאין כל חשיבות למקום ולזמן בהם נאמרו הדברים? אתמהה על היתממות זו! לגופו של עניין נדמה לי, שעמידה על הכרונולוגיה של התקופה וניסיון לשבץ את הנבואות בזמן יאיר ויפרש את חטיבת הנבואות כמשנה משמעות.

החטיבה מחולקת לשני חלקים עיקריים מ'-נ"ו ונ"ז-ס"ו. הנבואות עד פרק נ"ו הן רובן ככולן אופטימיות ללא תוכחה, ואילו הנבואות שמפרק נ"ז ואילך הן שילוב של נבואות תוכחה קשות עם נבואות גאולה. חלוקה זו שבין נבואות הגאולה לנבואות התוכחה הביאה לדעה, שלא רק שני ישעיהו היו אלא שלושה ויותר. אכן, החלוקה לשלושה יש לה על מה שתסמוך, ובכל אופן אנו רוצים להציע הצעה אחרת. ריה"ל כותב על ימי הבית השני:

אמר החבר: הובשתי מלך כור, והעוון הזה הוא אשר מנענו מהשלמת מה שיעדנו בו האלהים בבית שני, כמה שאמר "דני ושמחי בת ציון" (זכריה ב', יד), כי כבר היה הענין האלהי מזומן לחול כאשר בתחילה, אלו היו מסכימים כולם לשוב בנפש חפצה, אבל שבו מקצתם ונשארו רובם וגדוליהם בבבל, רוצים בגלות ובעבודה שלא יפרדו ממשכנותיהם וענייניהם, ושמא על זה אמר שלמה: "אני ישנה ולבי ער" (שה"ש ה', ב) — כינה הגלות ב'שינה' והלב הער התמתה הנבואה ביניהם. "קול דודי דופק" — קריאת האלהים לשוב. "שראשי נמלא טל" — על השכינה שיצאה מצללי המקדש, ומה שאמר: "פשטתי את כתנתי" — על עצלותם לשוב. "דודי שלח ידו מן החור" — על עזרא שהיה פוצר בהם ונחמיה והנביאים... (ספר הכוזרי מאמר ב אות כד).

התקוות הגדולות שעלו בעם עם הצהרת כורש נכזבו, ורובו של העם נשאר בגולה. גם העולים מן הגולה שקעו בחיי הארץ והתערבו בגויי הארץ. נחמיה שהיה כמאה שנה לאחר הצהרת כורש מספר, שכשעלה לירושלים החומות היו עדיין מפורצות וירושלים עדיין נשארה בחורבנה. עדות לתקוות הגדולות של ראשית ימי שיבת ציון והאכזבה שבאה לאחר מכן אלו הם פרקי 'ישעיהו השני'. הנימה האופטימית של הפרקים מ'-מ"ט הם עדות לראשית ימי שיבת ציון, בפרקים שלאחריהם מתחלפת הנימה והדימוי השליט הוא של ירושלים כאשה הממאנת להתנחם. פרקים אלו מעידים על ניסיון לעורר את העולים לאחר ההתלהבות הראשונה.

קול הנבואה לא נשמע, והעם לא עלה, וכאן באים פרקי התוכחה שמבטאים את האכזבה הגדולה.

בראש החטיבה המקדש כנראה עדיין איננו בנוי —

'האומר לכורש רעי וכל חפצי ישרלם, ולאמר לירושלים תבנה והיכל תוסד' (מ"ד, כח)

ואילו הנבואה האחרונה בספר מוכיחה כנגד הבאים למקדש ומביאים קורבנות —

'שוחט השור מכה איש

זובח השה ערף כלב

מעלה מנחה דם חזיר

מוזכיר לבונה מברך און... (ס"ו, ג)

אי הכרה במציאות של ימי שיבת ציון מעמיד את לקט הנבואות כלקט חסר פשר וקשר. רק הבנת התקופה ואירועיה מבהיר את פשרן של הנבואות.

ההבחנה בין נביא לנביא אינה מאפשרת רק את הבנת הרקע ההיסטורי הנכון של הנבואות, אלא גם את הבנת עולמו הייחודי של כל נביא ונביא. שהרי כשם שבלימוד מוזיקה והבנת קונצרט תחילה אנו בוחנים כל כלי וכלי המשתתף בקונצרט, ורק לאחר מכן יש ללמוד את אמנות הקומפוזיציה של כל כלי הגנינה, גם בלימוד תנ"ך ראשית עלינו להבחין בין נביא לנביא ולשמע את הקול המדויק הנשמע מכל נבואה ונבואה. הבחנה בין ישעיהו הראשון והשני תעזור לנו להבין את עולם הרעיונות של כל נביא ונביא. אחת הנבואות המפורסמות של ישעיהו הראשון היא הנבואה על בית דוד 'ויצא חוטר מגזע ישי...', והנה בכל פרקי הגאולה שבחטיבת הפרקים מ'-ס"ו אין בן דוד ואין השאיפה להחזרת המלוכה נזכרים. כך לדוגמא מנבא מיכה '...ויעבור מלכם לפניכם וה' בראשם' (מ"ב, י"ג), ואילו הנביא שחי בימי הבית השני אומר 'כי הולך לפניכם ה' ומאספכם אלהי ישראל' (נ"ב, יב) ומלך בשר ודם לא נזכר. פעם אחת נזכר דוד בחטיבה זו:

'הטו אזנכם ולכו אלי שמעו ותחי נפשכם ואכרתה לכם ברית עולם חסדי דוד הנאמנים. הן עד לאומים נתתיו נגיד ומצוה לאמים. הן גוי לא תדע תקרא וגוי לא ידעוך אליך ירוצו למען ה' אלהיך ולקדוש ישראל כי פארך' (נ"ה ג-ה).

נבואה זו מזכירה בלשונותיה את נבואת נתן על נצחיות בית דוד —

'וחסדי לא יסור ממנו כאשר הסרתי מעם שאול אשר הסרתי מלפניך. ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם לפניך כסאך יהיה נכון עד עולם' (שמ"ב ז', טו-טז).

נבואת נתן ניבאה את נצחיות בית דוד. והנה לפתע פסקה המלכות ועל כך מתאונן המשורר בתהילים:

'אז דברת בחזון לחסידך ותאמר שויתי עזר על גבור הרימותי בחור מעם. מצאתי דוד עברי בשמן קדשי משחתיו... ואמונתו וחסדי עמו ובשמי תרום קרנו... לעולם אשמור לו חסדי ובריתי נאמנת לו. ושמתי לעד זרעו וכסאו כימי שמים. אם יעזבו בניו תורתו ובמשפטי לא ילכו. אם חקתי יחללו ומצותי לא ישמרו. ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם. וחסדי לא אפיר מעמו ולא אשקר באמונתו. לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא

אשנה. אחת נשבעתי בקדשי אם לדוד אכזב. זרעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי. כירח יכון עולם ועד בשחק נאמן סלה.

ואתה זנחת ותמאס התעברת עם משיתך. נארתה ברית עבדך חללת לארץ נזרו. פרצת כל גדרתיו שמת מבצרו מחתה. שסוה כל עברי דרך היה חרפה לשכניו... איה חסדיך הראשנים אדני נשבעת לדוד באמונתך. זכר אדני חרפת עבדך שאתי בחיקי כל רבים עמים. אשר חרפו אויביך ידוד אשר חרפו עקבות משיתך' (תה' פ"ט, כ-נב).

המשורר מתאונן על הפרת ההבטחה הנבואית עם חיסולה של מלכות בית דוד. באותה סיטואציה עומד גם הנביא. הוא אינו מתאונן אלא עושה בנבואתו טרנספורמציה לנבואת נתן. הנבואה מכירה במציאות של חסרונו של בית דוד, והיא מטילה את ההבטחות של בית דוד על העם כולו — 'ואכרתה לכם ברית עולם חסדי דוד הנאמנים...'. וכך לכל אורך הנבואה תפקידו של האדם היחידי הופך לתפקידו של העם, וההבטחה היא לא לדוד אלא לעם — 'ברגע קטן עזבתיך וברחמים גדלים אקבצך. בשצף קצף הסתרתני פני רגע ממך ובחסד עולם רחמתניך אמר גאלך ה'. כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבר מי נח עוד על הארץ כן נשבעתי מקצף עליך ומגער בך. כי ההרים ימושו והגבעות תמוטנה וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך ה' (נ"ד, ז-י).

מעתה לכל פרט בעם ישראל יש הייעוד הגדול, ועבר ה' הוא גם איש הנושא את רעיון האמונה, והוא גם עם ישראל הנושא את דבר ה' לכל באי עולם 'עם זו יצרת לי תהילתי יספור' (מ"ג, כא).

הנביא מרחיב את מבטו לא רק לכל העם אלא לכל באי עולם —

'יוצר אור ובורא חושך

עושה שלום ובורא רע

אני ה' עושה כל אלה...

אנכי עשיתי ארץ ואדם עליה בראתי

אני ידי נטו שמים וכל צבאם צויתי. (מ"ה, ז-יב)

כל הבריאה היא של הקב"ה וכולה נועדה לשרת את התגלות ה'. הפניית המבט אל הבריאה כולה מביאה למהפכה אוניברסלית בנבואות הנביא ומשום כך פונה הנביא אל כל גויי הארץ —

'פנו אלי והושעו כל אפסי ארץ כי אני אל ואין עוד' (מ"ה, כב).

יציאת מצרים אינה נזכרת ותמורתה נזכרת בריאת העולם כולו על ידי הקב"ה. במקום אחד אנו שומעים את הדי נבואת הושע, אולם ההבדל יעיד על המגמה החדשה —

הושע פרק י"ג, ד

ואנכי ה' אלהיך

מארץ מצרים

ואלהים זולתי את תדע

ומושיע אין בלתי

ישעיהו מ"ה, כא-כב

הלא אני ה'

ואין עוד אלהים מבלעדי אל צדיק

ומושיע אין זולתי.

פנו אלי והושעו כל אפסי ארץ כי אני אל ואין עוד.

יש בנבואות הנביא מנגינה חדשה ובמקום שהושע מזכיר את יציאת מצרים, הנביא מראשית ימי הבית השני אינו מזכיר את יציאת מצרים ותחת זאת הוא קורא לכל באי עולם לעבוד את אלהי ישראל. מנגינה זו אינה רפורמה ויש לה יסודות בחלק הראשון של הספר, אולם יש לה גיבוש חדש והרמוני בחטיבה שבסוף הספר — חזון גאולה לכל העם ולכל העולם — ללא מלך בשר ודם, אלא כהנהגת עם ישראל שקורא לכל בשר לבוא להשתחוות לה; בירושלים. טשטוש התחומים שבין נביא לנביא יטשטש את הקול הייחודי של כל נביא ונביא.

טענה רביעית: יש אומרים — הא כיצד יודעים אנו דבר שראשונים לא ידעו, וכי גדולים אנו מחז"ל ומרש"י?

כידוע כבר רמז אבן עזרא לכך שספר ישעיהו מורכב משני קבצים נבואיים —

נדבקה זאת הפרשה בעבור שהזכיר למעלה (ל"ט, ו-ז) כי כל אוצרות המלך, גם בניו יגלו לבבל, על כן אחריו זאת הנחמות. ודע כי מעתיקי המצוות אמרו (בבלי בבא בתרא טו ע"א) כי ספר שמואל כתבו שמואל והוא אמת עד זימת שמואלי (ש"א כ"ה, א)... ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא ואם איננו והמשכיל יבין.

אבן עזרא במספר מקומות במקרא רומז לכך שהמסורת המקובלת ביחס למסירת ספרי המקרא איננה מלאה, ויש שינויים ותוספות שנוספו לאחר זמן. גם במשפטים קצרים אלו הבאים בראש חטיבת נבואות הגאולה כנראה רומז אבן עזרא שעל אף שחז"ל — מעתיקי המצוות — מסרו ספר ישעיהו כתבו ישעיהו, הרי שזה נכון רק על חלק מן הספר, ואילו חלק אחר כנראה נכתב בזמן אחר.

לא פתחתי את דבריי בציטוט זה מפני שדומה שתחילה יש לברר את השאלה גופה על משמעויותיה הלימודיות והאמוניות. החיפוש אחר דברי ראשונים לעיתים דומה לחיפוש אחר הכשר ולא כבירור אמיתי. אין גם להכחיש, שגם אם אכן רמז אבן עזרא לחלוקת הספר, הרי שרובא דרובא של גדולי ישראל לא שיערו, שהספר המקובל בידינו מורכב משני קבצים ודעתו של אבן עזרא היא דעת בודד המזהירה בבדידותה.

השאלה שעומדת היא שאלה עקרונית — האם ניתנה תרות ללומד לפרש כנגד המסורת המקובלת בעם ישראל.⁸ שאלה זו היא שאלה שנוגעת לתחומים רחבים ושאלת אחדות ישעיהו היא בבחינת דוגמא יפה לבעיה זו.

תורת ההתפתחות מדור לדור היא בעיני מיסודות האמונה בעידן המודרני ובלעדיה אני רואה תופעות רחבות כחסרות פשר. כך הרב קוק אינו רק פרשן של מסורת העבר אלא הוא מחדש ויוצר וכך רבים מגדולי ישראל לדורותיהם. שמא תאמר, הא כיצד לא

8 יש לציין שבירקרא רבה פרשה ו דרש ר' סימון ששני פסוקים בספר ישעיהו אינם משל ישעיהו אלא משל בארי אביו של הנביא הושע — זא"ר סימן, בארי לא נתנבא אלא שני פסוקים ולא היה בהם כרי ספר ונטפלו בישעיה, ואלו הן וכי יאמרו אליכם וחברו. אמר רבי יוחנן כל נביא שנתפרש שמו ונתפרש שם אביו וכן נביא, וכל נביא שנתפרש שמו ולא נתפרש שם אביו הוא נביא ואביו אינו נביא..

ידעו ראשונים על דברי האחרונים? הרי שדומה הדבר לילד שגדל על ברכי אביו וינק את תורתו של אביו ולאחר מכן הלך ושכלל את הדברים, האם יש לילד תחושת זלוול באביו מולידו ורבו? כאן, בסוגייתנו הבעיה קשה יותר, שהרי אנו יונקים רבים מן החידושים הלימודיים מבית מדרשות שאמונה היא זרה ומנוקת מהם. אכן אין ספק שיש בעיה בגדל בבתי מדרשות אלו, מאידך, כיצד אפשר להתעלם מן הגילויים המדהימים בתורה שמגלים בתי מדרשות אלו. אפשר להתעלם, אולם אפשר גם לראות בכך ייעוד ותפקיד גדול לתת פשר של אמונה להישגי המדע. בדרך זו הלך הרב קוק ביחס לכפירת החלוצים בדור שעבר, ובדרך זו ניתן ללכת ביחס להישגי מדע המקרא — תוכו אכל קליפתו זרק.

כלפי המתנגדים לדרך אומר שהם יוצרים חומת הגנה מסוכנת. חומת הגנה זו מכריחה להכחיש כל הישג מדעי שלא היה ידוע לראשונים. דרך זו איננו נוקטים בשום תחום מתחומי החיים המודרניים המיוסדים על הישגי המדע והטכנולוגיה. החלוקה שהחברה הדתית יוצרת בין התחום המדעי-טכנולוגי לבין מדעי הרוח היא חלוקה שאין סיבה לקבל אותה. חומת הגנה של שלומי אמוני ישראל תוביל לכך שפרצה קלה בחומה תביא להתמוטטות החומה כולה. הדרך המכירה בתורת ההתפתחות יוצרת חומה (שלפחות בתחום זה) עומדת בפני רוח מצויה ושאיננה מצויה, והיא היא שתוביל להערכת גדולי ישראל לתקופותיהם.

עיון בדברי אבן עזרא גופם מלמד שדעה זו שסוף ספר ישעיהו נכתב על ידי נביא אחר אינה דעת חז"ל אולם היא הליכה בעקבות חז"ל. אבן עזרא מזכיר את הברייתא בדבר כתיבת הספרים ואת ההסתייגויות של הבבלי. הברייתא אומרת — "...הושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה; שמואל כתב ספרו ושופטים ורות".

על ברייתא זו מוסיף הבבלי — "הושע כתב ספרו. והכתיב: זימת יהושע בן נון עבד ה'! דאסקיה אלעזר. והכתיב: זאלעזר בן אהרן מת! דאסקיה פנחס. שמואל כתב ספרו. והכתיב: זשמואל מת! דאסקיה גד החוזה ונתן הנביא...".

הבבלי אינו מקבל את הנאמר בברייתא כפשוטו, ואינו טוען שיהושע ושמואל כתבו את האירועים שלאחר מותם בנבואה, אלא טוען הבבלי שאחרים סיימו את הספר. אף אנו הולכים בעקבות הבבלי וטוענים טענה זו במקום שהבבלי לא פירט, וסוברים שנביא אחר כתב את החלק האחרון של ספר ישעיהו.

סוף דבר

הפקפוק הוא יסוד כל התקרמות מדעית, אולם יש שהפקפוק הוא חוצפה. דרך משל — איש זקן מרצה מסקנות של מחקר ארוך שנים. בסוף ההרצאה נכנס בחור שלא שמע את ההרצאה והוא מפקפק ומערער על דברי המרצה. פקפוק זה הוא מן החוצפה.

ההשערה שספר ישעיהו מורכב משני קבצים עברה בחינה אחר בחינה והיא מבוססת ואמינה. עקב ענוה יראת ה' (משלי כ"ב, ד) ענוה היא מידה הבאה לידי ביטוי בתחומים רבים, ואני קורא למעט ענוה כלפי חוקרי המקרא. הענוה כלפי חוקרי המקרא וקבלת דבריהם יש לה ערך חינוכי ודתי.

יש האומרים, אמנם נכון וסביר שישנם שני ישעיהו אולם מדוע לומר זאת? דומה שאנשים אלו מתעלמים ממהות הנבואה. סוד כוחו של הנביא הוא באמת ובצדקתה. הנביא אינו שומר את דבריו לחוג אזוטרי של חסידים אלא צווח ברחובה של עיר. גם את הנבואה יש ללמוד בצורה ובצדקה ללא הסתרות וחיפויים. ואם סוברים אנו שחטיבת הנבואות אכן נאמרה בימי שיבת ציון, הרי שיש לומר את הדברים בקול ובצדקה. אנשי הביקורת גילו שהספר מורכב ממספר קבצים שלא נביא אחד אמרם. בלשון אחר – אנשי הביקורת הפגישו אותנו עם עוד כמה נביאים שלא הכרנו, ומה נעלה יותר מפגישה עם נביא חדש הנושא את דבר ה' לצמוח? 'ומי יתן כל עם ה' נביאים כי יתן ה' את רוחו עליהם'.

'ומיכה הנביא אמר 'ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות...' נבואה זו סתומה מאוד. ונראה שהיא קדומה מימי שפוט השופטים. וכימי מיכה נטפלה נבואה זו עם שארי דבריו וכהא דאיתא ברבה ויקרא פ"ו על שני מקראות בישיעה שהיו מכבר משל בארי ולא היה בהם כרי ספר ונטפלו בישיעה והרבה יש כזה בנביאים וכתובים" (הנצי"ב ב'הרחב דבר' לבראשית מ"ט, א).⁹

9 תודה לר' יהודה טרופר שלימדני את דברי הנצי"ב.